

Лутова С. М.,

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ “ВІРТУАЛЬНИЙ КАЗКОВИЙ, МІФОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР”

У статті проаналізовано лексико-семантичну структуру локусів на позначення об'єктів віртуального казкового, міфологічного простору в сучасній українській мові; на основі парадигматичних семантичних зв'язків з'ясовано специфіку її організації, диференціації на ядерну та периферійну частини, встановлено домінуючі семантичні ознаки.

Ключові слова: *лексична семантика, локус, лексико-семантична група, віртуальний простір.*

In this article the lexical semantic structure of locuses-nominations of the objects with imagine space perception of people in the modern ukrainian language is analysed; peculiarity of its organization is found out; its centre and distance phenomenons is distinguished; its principal semantics is determined.

Keywords: *lexical semantics, locus, lexical semantic group, imagine space.*

Віртуальність – це особливий вид простору, специфікою якого є не-підтвердженість характеристик справжнього, матеріальності в сутності позначуваних об'єктів. Віртуальний світ казки, міфу, зазвичай, зображено як буденний, земний. Він майже в усьому повторює дійсність, з тією лише відмінністю, що об'єкти, які його представляють, наділені відтінком чарівності, незвичайності, екстраординарності. Номінації, у яких репрезентовано такий план змісту, викликають значний інтерес для мовознавчих досліджень.

Слід відзначити, що локусам (назвам місця, простору), які мають семантику казкового або міфологічного світу, властива певна усталеність денотатів. Адже фантастичні уявні образи, які закладено в їх основу, є універсальними, деякі мандрівними, постійними атрибутами розгоргання дії. Простір у міфах та чарівних казках поділено на “цей” світ (земний, місце живих людей) та на “інший” світ, який у свою чергу диференційовано на світ межі (проміжний, медіальний) та “той” світ [6, с. 13].

Віртуальність на рівні концептів розглядала Н. Брагіна [2]. Етнолінгвісти В. Жайворонок [6], О. Левкієвська [13], А. Байбурін [1] вивчали просторову модель за народними віруваннями слов'ян. Проте це питання потребує детальнішого аналізу на матеріалі сучасної української мови. Тому дослідження лексики на позначення віртуальних реалій, що перебувають у співвідношенні такої просторової трихотомії, пов'язаної з особистісним сприйняттям невидимої дійсності, є **актуальним** для україн-

ського мовознавства. Причина цього полягає в зацікавленні простежити вплив етнокультурних фактів колективної свідомості на основі конкретної лексико-семантичної структури. Саме це становитиме **мету** нашого розгляду. У цій статті буде проаналізовано лексико-семантичну групу (далі – ЛСГ) “Віртуальний казковий, міфологічний простір” та встановлено специфіку її організації. Щоб докладно дослідити предмет такого дослідження, було зібрано матеріали на основі літературних текстів українських народних казок, міфів, художньої та науково-популярної літератури. У семасіологічному підході до вивчення лексичних одиниць (з позицій лексико-семантичної структури), які формують названу парадигму, полягає *новизна* цієї розвідки. Для ефективнішого здійснення аналізу цих локусів до роботи залучаємо додаткові дані з фольклору та міфології [3; 5; 10; 17; 18] з метою пояснення денотативної сфери, вираженої в їх лексичних значеннях (далі – ЛЗ).

Головною особливістю ЛСГ “Віртуальний казковий, міфологічний простір” є те, що в ній репрезентовано одразу дві світоглядні моделі віртуального простору: народна (язичницька) та релігійна (християнська). Тому вбачаємо за доцільне розглянути їх реалізацію в цій лексико-семантичній парадигмі по черзі для уникання змішування їх специфічних рис під час аналізу та подальшого узагальнення останніх.

1. Отже, спершу розглянемо структуру лексико-семантичної парадигми локусів, що позначають *віртуальний простір відповідно до народної моделі*. У ній уявлення про “цей”, медіальний та “той” світи виразно позначені древнім загальноцивілізаційним шаманським зооморфним культом (смерть від тварин і перетворення на них же, із жертвоприношенням людини (відтворенням дій першопредка або божества) або ж із впливом алегоричного антропоморфізуючого мислення (народні казки про тварин) [13; 1, с. 5 – 6; 17, с. 40 – 171, 213 – 292]. Зазначимо головні риси диференціації простору відповідно до такого світогляду. 1) З формули неозначеної загадкової локалізації “цього” світу починається міфологічна оповідь [17, с. 31 – 35; 5, с. 210]. У головних рисах його структура тотожна до дійсності. 2) Світ межі або медіальності, зазвичай, представлений у вигляді: лісу, оболоків води, води-вогню (річки, моря), оболоків неба, гори, провалля, долини, великої відстані, степу, могили, дороги, землі між небом та безоднею. Ці фантастичні простори носять семантику перешкоди і, водночас, окремого царства. Територія медіальності відмежовує світ простих людей від світу неживих, охороняє ці два основні простори від взаємопроникнення, і для “свого” до них обох вказує напрям, дорогу, усіляко сприяє; організовує та впорядковує їх відповідно до меж, центрів та координат, може виступати як місце битви [17, с. 41 – 235; 5, с. 200 – 217]. 3) Концепція “того” світу – проста і варіантна водночас. Адаже інший простір, тридесяте царство, вирій (позначені ан-

тагоністичним ставленням людини або сподіванням) – це територія проживання неживих (померлих або ненароджених) чи тварин (птахів, звірів, іноді – дракона), що має характеристику вічності. Сюди прилітають птахи, заходить сонце, веде Чумацький Шлях (дорога з Раю до пекла); тут зберігається насіння, немає зими або пори року протилежні до наших; він пов'язаний із уявленнями про горизонт і далечину [3, с. 250, 271; 5, с. 200 – 217, 255; 17, с. 36 – 270]. Цей альтернативний людський світ за структурою нічим не відрізняється від світу живих: територія, будинки, луки, сади, царський палац. Він має свій центр та межі, неозначений об'єм та непевну локалізацію, може бути: під землею, на горі, на острові, під водою, у бездонній прірві, на небі у сонця, але завжди зберігає в собі характеристику солярності [3, с. 68 – 89, 238 – 271; 5, с. 193 – 245; 17, с. 31 – 35, 72 – 73, 163 – 167, 261 – 290]. Саме таку репрезентацію поняття “віртуальний казковий, міфологічний простір” зустрічаємо, зокрема, в українських народних казках та міфах. У семантиці лексичних одиниць на позначення “цього” світу простір реалізований або як фрагмент території, приміщення (*царство, двір* господаря, *хата*), або як цілий світ, що може бути побудований за різними моделями. Наприклад: “...із чаркою та піснями прощалася з *цим світом*” [10, с. 245], “... *світ чотирикутний і плоский*, подібний до кімнати, в якій звід – Небеса” [10, с. 35]. Локуси, що позначають *медіальний* казковий і міфологічний простір, нечисельні. Здебільшого це назви частин території, приміщень, план змісту яких художньо й ритуально переосмислено. Це спостерігаємо, наприклад, у таких локусах (інтегральна сема (далі – ІС) ‘медіальний казковий / міфологічний простір’): *густий ліс* (“Як ось забачив щось і уздрів, *Густий* пройшовши дуже *ліс*... Як ось до його підступила Яга ся і заговорила...” [12, с. 96]), *хатка на курячій ніжці* (“*На ніжці курячій* стояла *То хатка* дуже обветшала...” [12, с. 96]), *поле* (“...можу я цю чужу землю одбити, дайте мені тільки двох козаків... Виїхав він з козаками в *поле*... Тільки ті поснули, біжить чужа земля” [15, с. 147]), *нора* (“І дуже пильно приглядались, до пекла двері щоб знайти. Як ось перед якуось гору Прийшли, і в ній велику *нору* Знайшли, і вскочили туди” [12, с. 107]) та ін. Номінації “*іншого*”, “*того*” казкового, міфологічного простору також нечисленні. Вони об'єднані ІС ‘той світ’ і представлені як специфічними позначеннями певних віртуальних образів-місць, так і лексичними одиницями, що зазвичай називають об'єкти матеріальної просторової дійсності, які оточують людину в її житті. Це зумовлено загальною властивістю номінації віртуальності до дублювання земної структури дійсності. Наприклад: *панство, десяте царство* “Ідуть у інше *панство*, в *десяте царство* – аж три дороги” [9, с. 99], *долина* (“...Анхіз же був тоді внизу І, походжавши по *долині*...” [12, с. 131]), *схід, блаженна сторона, рай, ірій* (“...місце, звідки вранці виходило сонце, *схід* – це *блаженна сторона*, де

вічна весна, вічне світло й тепло. Це *Рай*, це *Ірій*. Тут, на *Сході*, живуть і померлі, рахмани чи брахмани” [10, с. 27]), “...одні кажуть, що *рай* на небі, другі кажуть, що *рай* за морем” [11, с. 42], *той світ* “...русичі ніколи не віддавалися на війні в полон, і скоріш самі себе забивали, ніж ішли в полон, бо вірують, що хто тепер робить ворогам, той буде служити їм і на *тому світі*” [10, с. 235]), *хата*, *дім* (“Як ось побачили і *хати*, і весь Плутонів царський *дім*” [12, с. 129]), *хатка луб'яна*, *крижана*, *хата*, *дім*, *ганок* (“Оселились біля річки Сірий зайчик і лисичка. Зайчик – в *хатці луб'яній*, А лисичка – в *крижаній*... Довелось тікати з *дому* Бідолашному звірку. А лисиця та хвостата Влізла в *зайчикову хату*... А сама – мерщій на ганок” [8, с. 263 – 265]) та ін.

Таким чином, можемо поділити ці номінації на локуси, що позначають інший міфічний світ і на ті, що називають казковий простір. Лексика, з ІС ‘казковий простір’ об’єднана в гіпонімічний ряд: *Сонячне місце*, *палац*, *рукавичка*, *хатка луб'яна*, *хатка крижана*, *хата*, *дім* та ін. А номінації з ІС ‘міфологічний простір (той світ)’ утворюють гіпонімічний ряд (гіпероніми – *той світ*, *інший світ*, *вічне царство*): *Олімп*, *похмуре царство Аїда*, *море*, *небо*, *гори*, *вирій*, *теплі краї*, *дальня земля*, *сад*, *ад*, *країна вічної темряви*, *пекло*, *захід*, *царство смутку*, *вода*, *хаос*, *тартар* та ін. Синонімічний ряд тут утворюють номінації з ІС ‘світ неживих’: *рай*, *сад*, *вирій*, *ірій*, *схід*, *блаженна сторона*, *той світ*, *інший дім*, *царство померлих*, *далека країна*, *мерлецьке царство*, *земля померлих*, *позагробове царство*, *небо*, *пекло*, *ад*, *тартар* та ін. Антонімічний семантичний зв’язок реалізовано між лексичними одиницями із семами: ‘приємний для людини той світ’ (напр.: *сад*, *теплі краї*, *вирій*, *блаженна сторона*, *небо* та ін.) / ‘неприємний для людини той світ’ (напр.: *ад*, *пекло*, *країна вічної темряви*, *царство смутку* та ін.).

Як бачимо з наведених прикладів, локуси, які позначають загробний світ за уявленнями, вираженими в українських казках та міфах, зазвичай не містять диференціації плану змісту на “добрий” і “поганий”. Існує “той” простір на противагу “цьому”. Отже, у межах семантики казкового, міфологічного простору більш властивим є розрізнення за ознакою віддаленості від мовця, ніж за аксіологічною характеристикою. Уявлення про віртуальний простір, подібний до моделі земного, можуть демонструвати такі лексичні одиниці: *хата*, *двір*, *будинки*, *світлиця*, *долина* та ін. У наведених прикладах спостерігаємо образне переосмислення локусів на позначення матеріальної дійсності відповідно до специфіки опису ідеального світу.

2. Тепер розглянемо структуру лексико-семантичної парадигми локусів, що позначають *віртуальний простір відповідно до релігійної (християнської) моделі*. Християнська культура має схожий альтернативний погляд на потойбіччя. Про Царство Небесне як про місце, центром яко-

го є Бог, наповненням – Бог, небесні жителі та праведні люди, говорить Святе Писання [18, с. 52]. Проте у свідомості людини воно все одно мислиться як Небо і локалізується вгорі, на противагу Землі як світу низу [14, с. 239 – 249]. Пекло теж є віртуальним світом. Особливими його рисами є: плач, скрегіт зубів, темрява, вогонь негасимий, адже це місце неймовірної муки за вчинені на землі (нерозкаяні) гріхи. Його просторова організація дещо розмита: неозначений об'єм, межі, локалізація. Наповнений він грішниками, князем темряви та його помічниками, що опиняється там після Страшного Суду (час і місце якого – невідомі) [18, с. 52]. Локуси, що позначають християнський міфологічний світ, мають високий ступінь образності, більшість з них утворено внаслідок метафоричних перенесень. Це спостерігаємо в таких прикладах: *небо*, *шлях* (“По лезу свічки, прохачі, Ми вийдемо кудись у *небо* На *шлях* дитинних молитов” [19, с. 138]), *рай*, *небо*, *пекло* (“Трохи пізніш позагробове царство було поділене на *Рай* для людей добрих, і на *Пékло* для злих. Рай знаходиться на *Небі*, а *Пékло* – під землею” [10, с. 243]), *берег життя* (“Стою на березі морському, шукаю камінці коштовні. А Бог – на *березі життя*” [20, с. 139]), *царство* (“Ти пригадай мене в *царстві своїм*” [4, с. 25]), *місто*, *храм* (“Я будує храм у Своему Золотому Місті. Хочеш стати каменем у стіні Мого храму?” [7, с. 34]). Медіальний християнський віртуальний простір репрезентовано словами: *чистилище*, яке має ЛЗ “За католицьким віровченням місце, де перебувають душі після смерті до страшного суду” (“Тут нехай кожний ясно бачить, якщо хто не вірить у *чистилище*, що не даремно за померлих приносить молитви і жертви... А якщо молимося за померлих ... то мусимо вважати, що є ще інше місце – третє, між небом і пеклом, де душі бувають затриманими...” [16, с. 111]) та *митарство* “Місце на шляху на той світ, де демони за гріхи не пропускають душу далі, доки її не викуплять янголи добрими справами людини” (“Душа, коли возноситься на Небо, стрічає по дорозі багато перешкод, осібних застав, що звуться *митарствами*... *Митарства* – це митні застави, де грізними митниками стоять демони” [10, с. 261]).

Ці локуси можуть утворювати синонімічні, гіпонімічні ряди та антонімічні опозиції. Гіпонімічний парадигматичний зв'язок реалізовано в цій лексиці в гіпонімічному ряді з ІС ‘тип світу де живуть праведники з Богом’: *небо*, *духовний світ*, *святий віттар*, *місто*, *храм*, *шлях*, *область світла*, *едем*, *райський сад*, *гора*, *Боже Царство* та ін. Синонімічні ряди об'єднані навколо таких ІС: ‘той світ, де живуть праведники з Богом’: *небо*, *Святі небеса*, *духовний світ*, *ангельський світ*, *оселі святих*, *святий віттар*, *місто*, *храм*, *шлях*, *область світла*, *берег життя*, *краєце загробне життя*, *едем*, *рай*, *райський сад*, *гора*, *горішні краї*, *Боже Царство*; ‘той світ, де живуть праведники, розташовані угорі’: *небо*, *небесна синь*, *Святі небеса*, *вище небо*, *ангельський світ*, *горішні краї* та ін.;

‘той світ, де живуть грішники’+ ‘той світ, розташований унизу’: *ад, пекло, тартар*; ‘рідний простір’: *дім, оселі святих, берег життя, едем*; ‘чужий простір’: *ад, пекло, тартар*. Синоніми з ІС ‘той світ, де живуть праведники з Богом’ та ‘той світ, де живуть грішники’ протиставлені за ознаками ‘дружній’ / ‘ворожий’, ‘приємний’ / ‘неприємний’. Це диференціює лексику на таку, що позначає позитивний простір, і на таку, що репрезентує його антагоніста. Антонімію в досліджуваних локусах можемо спостерігати ще за протиставленнями: ‘той світ, де живуть праведники, розташований нагорі’ / ‘той світ, де живуть грішники’+ ‘той світ, розташований внизу’, ‘рідний простір’ / ‘чужий простір’. Семантичний парадигматичний зв’язок меронімії в локусах, що позначають один цілий світ, можемо розглядати на прикладах мовних фактів, коли християнський “той” світ умовно деякі мовці поділяють на частини. Так, *небесний світ* може сприйматися як диференційований на декілька субрівнів: “*Небо* не одне, а багато їх, напр. Іоанікій Галятовський твердить, що є 11 Неб...” [10, с. 25]. *Пекло* у творчій уяві автора теж може поділятися на частини: “Еней як відсіль відступився і далі трохи одійшов, То на другеє нахопився, Жіночу муку тут найшов. В другім зовсім сих *карава-ні* Піджарьовали...” [12, с. 117].

Отже, спостерігаємо, що в лексичній семантиці локусів, які представляють християнську міфологічну модель простору, світ земний мислиться віруючими як світ тимчасової реальності, на противагу майбутній вічності після смерті. Таким чином, особливістю християнської міфологічної трихотомії, експлікованої в дослідженій лексиці, є те, що Рай і пекло уявляються віртуально тільки з погляду земного життя. Але віруючі визнають їх за абсолютно реальні з погляду майбутньої перспективи існування людини [14, с. 239 – 248]. Буття та небуття, життя та смерть реалізовано в них з позицій вічності. Така культурна специфіка зумовлює виділення в дослідженій частині лексико-семантичної структури виразних синонімічних рядів, які протиставлені між собою відповідно до аксіологічної опозиції “добрий” / “поганий” та просторової сакралізованої опозиції “верх” / “низ”.

Така особливість організації частини ЛСГ “Віртуальний казковий, міфологічний простір” є наслідком пізніших надбань вірувань українського народу й відрізняє конституенти першої та другої частин аналізованої ЛСГ. Але явище синкретизму в релігійності українців створило підґрунтя для органічного поєднання різних світоглядних, і як наслідок, лексико-семантичних систем у єдине ціле. Це дає підстави здійснити узагальнення спільних та диференційних семантичних рис досліджуваної парадигми й підсумувати специфіку її внутрішньої ієрархічної організації. Отже, локуси, що позначають казковий та міфологічний простір, репрезентують такі домінуючі смисли: ‘цей світ’, ‘медіальний каз-

ковий / міфологічний простір', 'медіальний християнський міфологічний простір', 'той світ', 'світ неживих', 'той казковий простір', 'міфологічний простір (той світ)', 'приємний для людини той світ', 'неприємний для людини той світ', 'рідний простір', 'чужий простір', 'той світ, де живуть праведники з Богом', 'той світ, де живуть грішники', 'той світ, де живуть праведники, розташований угорі', 'тип світу де живуть праведники з Богом', 'той світ, розташований унизу'. Лексика з ІС 'той світ' домінує в ЛСГ "Віртуальний казковий, міфологічний простір" та формує його ядро. Решта номінацій цієї ЛСГ належать до її периферії. Спостерігаємо в межах ЛСГ "Віртуальний казковий, міфологічний простір" такі антонімічні опозиції: "цей світ" / "той світ", "рідний простір" / "чужий простір", "простір добра" / "простір зла", "верх" / "низ", "простір живих" / "простір неживих", "близький" / "далекий". Опозиція "цей світ" / "той світ" корелює з протиставленням "свій" / "чужий простір". Це впливає зі змісту наведених прикладів, у яких свій простір мовець сприймає як близький, а інший – як далекий. Під час аналізу ЛСГ "Віртуальний казковий, міфологічний простір" було помічено, що денотативна сфера віртуальності, експлікована в ЛЗ конститuentів парадигми, копіює з деякими доповненнями земну дійсність. Розвиненість структури дослідженої ЛСГ свідчить на користь включення її до ядра мікрополя "Віртуальний простір".

Незважаючи на архаїчність локусів на позначення віртуального казкового, міфологічного простору та уявленої денотативної сфери, репрезентованої в ЛЗ проаналізованих номінацій, процеси розвитку цієї ділянки словникового складу не припиняються, адже почуття людини та її образна уява не має фіксованих меж. Дослідження цієї ділянки словникового складу сучасної української мови відкриває нову грань просторової лексичної семантики відповідно до семасіологічного підходу.

Література:

1. Байбурин А. К. Русские народные обряды, связанные со строительством жилища (к проблеме освоения пространства): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук по спец. 07.00.07 "исторические науки – этнография" / А. К. Байбурин. – Л., 1976. – 14 с.
2. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре / Н. Г. Брагина. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 520 с. – (Studia philologica). (Вклейки после с. 128, 256).
3. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев; [ред. Т. П. Гуменюк; пер. Ю. Буряк; худ. В. Гарбуз]. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
4. Герасим'юк В. Марю лиш вогневим блискавки списом... / Василь

Герасим'юк // Струни Вічності: Збірник християнської поезії / [упоряд. Г. Кириєнко]. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 24 – 25.

5. Дунаєвська Л. Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій / Лідія Дунаєвська. К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1997. – 448 с.

6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К.: Вид-во “Довіра”, 2006. – 703 с.

7. Живка З. Притча про пекло / Зоряна Живка // Струни Вічності: Збірник християнської поезії / [упоряд. Г. Кириєнко]. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 33 – 35.

8. Забіла Н. Зайчикова хата / Наталя Забіла // Українська дитяча література: Хрестоматія / [вступна ст. та упоряд. Л. П. Козачок]. – К.: Вища школа, 2002. – С. 263 – 266.

9. Іван Богданець // Семиліточка: Укр. нар. казки у записах та публ. Письменників XIX – поч. XX століття: Для мол. та серед. шк. віку / [упоряд., передм. і приміт. Л. Д. Дунаєвської]; худ. К. О. Музика. – К.: Веселка, 1990. – С. 94 – 109.

10. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. / митрополит Іларіон. – К.: АТ “Обереги”, 1991. – 424 с.

11. Кирпа Г. Де рай? / Галина Кирпа // Струни Вічності: Збірник християнської поезії / [упоряд. Г. Кириєнко]. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 42.

12. Котляревський І. П. Енеїда / І. П. Котляревський // І. П. Котляревський. Твори у двох томах. – К.: Вид-во худ. літератури “Дніпро”, 1969. – Т. 1 / [вступна ст. чл. кор. АН УРСР Є. П. Кирилюка; іл. і портрет худ. А. Базилевича]. – 1969. – С. 35 – 300.

13. Левкиевская Е. Е. Пространство / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под общей ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 2009. – (Институт славяноведения РАН) Т. 4 П (Переправа через воду) – С (Сито). – 2009. – С. 304 – 308.

14. Лотман Ю. М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: “Языки русской культуры”, 1996. – 464 с. – С. 239 – 249.

15. Нещасний Данило // Семиліточка: Укр. нар. казки у записах та публ. Письменників XIX – поч. XX століття: Для мол. та серед. шк. віку / [упоряд., передм. і приміт. Л. Д. Дунаєвської]; худ. К. О. Музика. – К.: Веселка, 1990. – С. 144 – 151.

16. Потій І. Унія греків з костьолом римським 1595 / Іпатій Потій // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: [у 2 ч.]. Ч. 2 / [відп. ред. В. М. Нічик]. – К.: Наукова думка, Основи, 1995. – С. 101 – 130.

17. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / Проф. В. Я. Пропп. – Л.: Изд-во Ленинградского государственного Ордина Ленина университета, 1946. – 340 с.

18. Слобідський С. протоіерей. Закон Божий: Підр. для сім'ї та школи / Протоіерей Серафим Слобідський. – [3-є вид.]. – К.: Вид. відділ УПЦ КП, 2003. – 654 с.

19. Шалак О. А потім дихати забудемо... / Оксана Шалак // Струни Вічності: Збірник християнської поезії / [упоряд. Г. Кириєнко]. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 138.

20. Шевченко С. Слова / Станіслав Шевченко // Струни Вічності: Збірник християнської поезії / [упоряд. Г. Кириєнко]. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 139.